

KUTADGU BİLİG'DE İKİNCİL EDATLAR

Meltem CAN*

Öz: Dil, insanlık tarihinin en eski olgularından biridir. Dilin ne olduğu ve nasıl çalıştığı insanlık tarihi boyunca merak konusu olmuş, buna yönelik çalışmalar gerek dolaylı gerek doğrudan günümüze kadar devam etmiştir. Bu çalışmalar süreç boyunca aynı zamanda birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Problemlerin kimi çözüme ulaşmışken, kimi hâlâ çözüm beklemektedir. Bu bağlamda Türk diliyle ilgili çalışmalara bakıldığında, çalışmaların problemlerinden birinin edat gibi kullanıldığı hâlde aslında edat olmayan, hangi sözcük kategorisi adı altında değerlendirilmesi gerektiğiyle ilgili çokça soru işareti barındıran, üzerinde oldukça sık tartışılan, farklı ifadelerle açıklamaya çalışılan, ancak şimdiye kadar kabul edilebilir bir kavram alanı ve terimle karşılanamayan ikincil edat kategorisidir. Bu çalışma üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde dilbilim tarihi çalışmalarının genel problemleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde edat ve ikincil edat kategorileri dilbilgiselleşme çerçevesinde değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise ikincil edat kullanımları Türk dili tarihinin en önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig'de incelenmiş, buna göre adın, basa, naru, oza, okşag, ön, teg, utru birimlerinin ikincil edat kullanımları belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: edat, ikincil edat, Kutadgu Bilig'de ikincil edatlar.

Secondary Postpositions in Kutadgu Bilig

Abstract: Language is one of the oldest phenomena in human history. What language is and how it works has been a subject of curiosity throughout human history, and studies on this subject have continued both indirectly and directly until today. These studies have also encountered a number of problems throughout the process. While some of the problems have been solved, others still await solutions. In this context when we look at the studies on the Turkish language one of the problems of studies is the secondary postposition category, which is used like a postposition but is not actually a postposition, it has many question marks about which lexical category it should be evaluated under has been discussed quite frequently has been tried to be explained with different expressions, but that has not been met with an acceptable concept area and term so far. This study consists of three parts. In the first part, the general problems of linguistic historical studies are emphasized. In the second part, the categories of postpositions and secondary postpositions are evaluated within the framework of grammaticalization. In the third part, the use of secondary prepositions is examined in Kutadgu Bilig, which is one of the most important works in the history of the Turkish language, according to this the secondary postpositions uses of adın, basa, naru, oza, okşag, ön, teg, utru units were determined.

Keywords: postposition, secondary postposition, secondary postposition in Kutadgu Bilig.

Giriş

Dilin nasıl bir olgu olduğuyula ilgili bir soru sorulduğunda konuyla ilgili uzman olsun olmasın hemen hemen herkes bir fikir beyan edebilir. Uzmanlar arasında genel geçer bir tanım olmamakla birlikte uzmanların her bir incelemesi dilin bir başka yönünü ortaya çıkarır. Uzman olmayan çoğu kişi için ise konu çok basit, sıradan olduğundan konuyla ilgili herhangi bir tanımın ya da açıklamanın yapılmasına çoğu zaman ihtiyaç bile duyulmaz. Dilin ne olduğu basit bir cümleyle anlatılamasa da en öne çıkan özelliğini belirlemek mümkündür. Bu bağlamda dilin en temel özelliği insan türünü diğer canlı türlerinden ayırmasıdır. İnsanların iş birliği, yardımlaşma, bir araya gelme gibi toplumsallaşma durumlarını sağlar. Dil bu özellikleriyle birlikte beyin ve beynin bölümlerinden olan zihnin çalışma prensibini açıklayan çok önemli araçlardan biridir¹.

Dil incelemelerinin bağımsız bir bilim dalını ortaya çıkaracak biçimde ve dilbilim adında oluşması 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı itibarıyla. Gerek bu yüzyılda gerek bu yüzyıldan önce gerekse de günümüzde diğer bilim dallarının nesnesiyle ilgili çalışmalarda olduğu gibi dilbilim çalışmalarının nesnesini oluşturan dille ilgili çalışmalarda da birtakım problemlerle karşılaşılır. Dille ilgili çalışmaların tarihine bakıldığında ilk problem dilbilimin henüz bir bilim dalı olarak ortaya çıkmadığı, ancak dolaylı da olsa dil çalışmalarının görüldüğü milattan önceki yılları kapsayan Yunan medeniyetinde görülür. Bu ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Tekirdağ/Türkiye, e-posta: mcan@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7431-1149.

¹ Pinker dilin zihinde nasıl işlendiğini anlamada hesaplamalı zihin kuramının önemli bir kuram olduğunu dile getirir (bk. Pinker 2013, 2018, 2020).

sonraki dönemlerde dilin işleyişinden ziyade dilin köken olarak doğal mı yoksa uzlaşımçı mı olduğu konusundaki mantık ya da felsefe temelli sorular ele alınmıştır. Genel olarak 18. yüzyıla kadar bu durum devam etmiş, dil bir gözlem, inceleme konusu değil, düşünceyle ilgili bir konu olmuştur.

19. yüzyılda Sanskritçenin bulunmasıyla bu durum artık değişmeye başlar. Bu dilin keşfedilmesiyle birlikte Hint-Avrupa dillerinin akraba olduğu belirlenir. Böylelikle dil çalışmalarında karşılaştırmalı çalışmaların başladığı döneme girilir. Bu dönemin sorunu ise çalışmalarda yalnızca akrabalık ilişkilerinin incelenmesidir. Çalışmaların amacı dil yapılarının değişimini gözlemlemektir. Odak noktası genel itibarıyla dillerin tarihi veya dillerin tarihindeki bir evredir. Ancak Amerika yerli dillerinin keşfedilmesiyle birlikte bu tarihi bilinmeyen dillerin nasıl incelenmesi gerektiği hakkında sorunlar ortaya çıkar. Çünkü tarihsel-karşılaştırmalı yöntem bu dillerin incelenmesinde cevap vermez. Böylelikle araştırmacılar dilin öz niteliği ne, dil gerçekliği yalnızca değişimlerden mi oluşur, böylese değişirken nasıl aynı kalabilir, dil nasıl işler, seslerle anlam arasında bir bağıntı var mı gibi yeni sorular sormaya başlar².

20. yüzyılda dil çalışmalarının ayrı bir bilim dalı olmasını sağlayan İsviçreli ünlü dilbilimci Ferdinand de Saussure'le birlikte yeni bir dil yaklaşımı ve kavramı belirginleşir. Buna göre amaç dili kendi gerçekliğinde, eş zamanlı, kendi zamanında incelemek; kendi yapısal, biçimsel öğelerine göre açıklamaktır. Dil çalışmaları bu şekilde betimsellik kazanır. Sadece yazılı diller değil, sözlü dil de inceleme alanına girer. Böylelikle dilin bir dizge olduğu prensibi benimsenir. Bu prensibe göre dil en küçük birimden en büyük birime kadar parçalardan oluşur. Bu parçalar sınırlıdır ancak sınırsız birleşim olasılıkları barındırır. Bu birleşim olasılıkları ise dizgede yapıyı oluşturur ve aşamalı gerçekleşir. Dilde yapı, birimlerin birbirine bağlanmasını sağlayan bağlanma şekilleridir³.

Saussure'den önceki dil çalışmalarının öne çıkan problemlerinden bir diğeri dil birimlerini yapıdan ayrı yani kullanımlarını tek başına ve özellikle de tarihsel dönemlerdeki görünüşüne göre incelemektir. Saussure bunu reddeder. O dile ait olan birim ya da birimleri sanki dilden ayrı bir şeymiş gibi değerlendirilmesine karşı çıkar. Asıl, birim kullanıldığı diğer birimlerle birlikte incelenmeli buna göre de kendi niteliği ve diğer birimlerle olan ilişkisi değerlendirilmelidir. Bu da zaten dilin yapısını incelemek demektir. Dil yapısı dil dizgesini oluşturur. Her bir parça, birim diğer bir birimle aşamalı olarak ilişki hâlinindedir. Bu ilişkilerin özellikleri, derecesi dilin yapı özelliklerini ortaya koyar.

Saussure sonrası dilbilim çalışmaları bir yandan önceki dönem problemlerine çözüm üretmeye çalışırken aynı zamanda kendi problemlerini de yaratır. Günümüz itibarıyla Türk dili özelinde bir dilbilim problemi olan edat kavramına geçmeden önce bugün dilbilim çalışma alanlarının neler olduğunu ana hatlarıyla belirtmekte fayda vardır. Bunlardan ilki dilin çalışma mekanizmasının ne olduğuyla ilgilidir. Dilin çalışma mekanizması kendi içinde dilbilgisi, fonoloji, semantik ve pragmatik olmak üzere dört alt dala ayrılır. Dilbilimin çalışma alanlarından ikincisi dilin nasıl işlediğiyle ilgilidir. Dil kullanımını inceleyen psikodilbilim bu alanın alt dalını oluşturur. Üçüncüsü çocukların dili nasıl edindiği, dil ediniminin nasıl gerçekleştiği sorularını temel alır. Dördüncüsü ise dilin beyinde nasıl hesaplandığı üzerinde durarak çalışmalarını oluşturur⁴. Sözü geçen alanların hepsi kendi içinde birtakım problemler barındırır. Bu çalışmanın odak noktasını dilbilgisi kapsam alanına giren edatlar oluşturduğundan önce dilin çalışma mekanizmasıyla ilgili genel problemlere Türk dili çerçevesinde birkaç durumla değinilecek, daha sonra edat kavramının problemlerine geçilecektir.

1. Edat ve İkincil Edat

Dil çalışmaları nasıl ki başlangıcından itibaren beraberinde problemleri getirmişse benzer durum Türk dili çalışmaları için de geçerli olmuştur. Bu problemlerin hepsini nedenleriyle birlikte ele almak eldeki çalışmanın kapsamını aşacağından burada mevcut problemlerin sadece birkaçından kısaca söz edilecektir.

Sözcük türlerinin sınıflandırılması çözüm bekleyen problemler arasındadır. Türk dilbilgisi çalışmaları Arap ve Batı olmak üzere iki farklı dilbilgisi geleneği çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu yaklaşımlar hem kendi içinde hem de karşılıklı sorunlar barındırır. Buna göre türler için kullanılan terimler, türlerin kavram alanları, görevli mi yoksa anlamlı birimler olarak mı değerlendirilecekleri mevcut problemler arasındadır⁵.

Sözcük gruplarının değerlendirilmesi bir diğer konudur. Sözcük türlerinin değerlendirilme şekli, sonrasında bu türlerin oluşturduğu grupların değerlendirilme problemini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin zarf olarak değerlendirilen bir sözcük, başka bir sözcükle birlikte edat grubu oluşturabilir, ancak cümle içerisinde zarf işlevini de devam ettirebilir. Böyle bir konumda grubun zarf ve edat grubu arasından hangisine göre değerlendirilmesi gerektiği sorunuyla karşılaşılır. Bu durum aynı zamanda tamlama türlerinin belirlenmesi sorununu da ortaya çıkarır. Buna göre tamlama grubunun sözcüğün türüne göre isim ya da sıfat tamlamasından hangisini oluşturduğuna dair farklı görüşler belirtilir⁶.

² Özellikle Saussure ve sonrası dil sorunlarını değerlendiren Benveniste araştırmacıların ilk zamanlarda bu soruları sormadığından söz eder (bk. Benveniste, 1995, s. 25-26).

³ Benveniste, Saussure'le ortaya çıkan yapı kavramının dilbilimciler arasında tam olarak anlaşılmadığını ve bu durumun da beraberinde farklı sorunları getirdiğini belirtir (bk. Benveniste, 1995).

⁴ Pinker "Linguistics as a Window to Understanding the Brain" adlı konuşmasında beyni anlamada dilin nasıl önemli bir araç olduğunu ifade etmesinin yanı sıra dil ve dilbilim ile ilgili çalışmaları da ayrıntılı bir şekilde irdeler.

⁵ Terim ve kavram tartışmaları başlangıcından beri Türk dili çalışmalarının temel problemleri arasındadır (bk. Karahan, 2014; Erdal, 2023).

⁶ Gökdayı konuyu 'öbekler' terimi adı altında ayrıntılı bir biçimde değerlendirir (bk. Gökdayı, 2010).

Cümle çeşitlerinin sınıflandırılması yine bir başka meseledir. Cümle çeşitleri içerisinde özellikle bağlı veya bağımlı cümlelerin sınıflandırılmasında problemler görülür. Bu çerçevede fiilimsi ekleriyle oluşan bağımlı cümlelerin fiilinin ana cümle yüklemi durumundaki fiilden ayrı bir yüklem olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği temel problemlerden biridir⁷.

Türk dili çalışmalarında gerek terim gerek kavram alanı gerekse de dilbilgisi bakımından tartışmalı olan bir başka konu edatlardır. İsim ya da fiillerin bu isim veya fiil özelliklerini dilbilgiselleşmeleri sebebiyle aşama aşama kaybetmeleri sonucunda kendinden önceki isim veya isim soylu sözcüğe anlamsal olarak her zaman, biçimsel olarak ise çoğu zaman bağımlı olmasıyla oluşan, bağlandığı sözcükle birlikte diğer birimlerle sözdizimsel ve anlamsal ilişkiler kuran birimlere *edat* denir. Edatların özelliklerine geçmeden önce, oluşumlarını açıklayan dilbilgiselleşmeyi ana hatlarıyla açıklamak gerekir.

Dilbilgiselleşme, bağımsız, sözcüksel bir dil birimin zaman içerisinde çeşitli kullanım özelliklerine göre bağımsızlığını kaybederek bağımlı duruma geldiği, dilbilgiselleştiği ve bağımlı, dilbilgisel bir birimin daha çok dilbilgiselleştiği süreci anlatmaktadır. Dilbilgiselleşme dil içindeki yapının dil sisteminde zorunluluğun artmasına işaret eder, iletilmek istenen mesaja değil, bu nedenle dilbilgiselleşmeyi anlamsal ölçütlere göre değerlendirmek hataya düşürür. Dilbilgiselleşmeyi en kapsamlı şekilde açıklamaya çalışan tanım herhangi bir birimin dilbilgisinin bir parçası olması biçiminde tanımlar. Ancak bu doğru değildir, çünkü dilbilgiselleşme dışında da dil değişim süreçleri gerçekleşir. Örneğime bunlardandır. Örneğime dilbilgiselleşmeden farklıdır çünkü örneğimde birimin özerklik derecesinin düşme zorunluluğu yoktur. Dilbilgiselleşme içinde oluşabilir de oluşmayabilirler de. Bu nedenle dilbilgiselleşme diğer dilbilgisel değişikliklere indirgenmemelidir (Lehmann 2015: 190-191).

Dilbilgiselleşme dile ait yapıların hangi yollardan geçerek ne tür etkileşimler ve değişimler sonucu nasıl ortaya çıktığını betimlemeye çalışır. Bağımsız ve bağımlı birimlerin birbirleriyle olan ilişkiler açısından oluşmaktadır. Süreç ilk olarak söylem yapıda başlar, buradan sözdizimine doğru devam eder, en sonda ise sıfır birimle sonuçlanır; söylem > sözdizim > biçimbirim > biçimsesbirim > sıfır (Givón, 1979, s. 79). Ölçeğin sıfırla sonlanması yapının tamamen kullanımdan kalktığı anlamına gelmez. Yapıyı belirten birim sıfırlanır, ancak yerine yeni bir birim gelir. Bu kendini devam ettiren ve aynı zamanda da yenileyen bir değişim döngüsüdür.

Süreç boyunca birim, anlamsal karmaşıklığını, işlevsel önemini kaybeder. Aynı kategoriye veya diziye ait olan dil birim üyelerinin sayısı azalır. Örnek olarak edatlar öncesinde fiil ya da isim, sıfat, zarf kategorilerindeyken dilbilgiselleşme sonucu sadece edat kategorisine ait olur. Sözcüksel özelliklerini kaybeder, sözdizimsel özellik, önem kazanır. Sözdizimsel çeşitliliği azalır, artık farklı görevlerde kullanılmaz, cümlede yeri sabitleşir. Diğer küçük dil birim üyeleriyle birleşir. Belirgin bağlamlarda zorunlu olarak kullanılmaya başlanır. Fonetik, biçim-sözdizimsel ve semantik olarak diğer birimlerle birleşir. Fonetik özelliklerini kaybeder. Bu özellikleriyle birlikte dilbilgiselleşmeyi diğer dil değişimlerinden ayıran iki önemli durum ön plana çıkar. Bunlardan ilki sürecin aniden, birdenbire değil, yavaş yavaş, aşama aşama oluşmasıdır. Diğeri ise değişimin soldan sağa doğru tek yönlü bir biçimde gerçekleşmesidir⁸.

İsim ya da fiilin çeşitli etkenler sebebiyle dilbilgiselleşme kanalına girerek edat yapılarını oluşturma ölçeği şu şekildedir:

İsim, fiil > zamir, sıfat, zarf > ikincil edat > edat

(büyük kategori) (ara kategori) (ara kategori) (küçük kategori)

Bir diğer edat oluşum ölçeği ise şu şekildedir:

isim > zarf > bağlaç > ikincil edat > edat

(büyük kategori) (ara kategori) (ara kategori) (ara kategori) (küçük kategori)⁹

Kaynak olarak isim ya da fiilden gelişen edatlar doğrudan isim ya da fiilden edatlaşmaz. Belirlenebilsin ya da belirlenemesin mutlaka zarf, sıfat, zamir gibi ara kategorilerden geçerek oluşur. Bu şekilde ara aşamalardan sonra edatlaşan birimin edatlaşması demek artık bu ara aşama kullanımları olan zamir, sıfat, zarf gibi görevlerde kullanılmayacağı anlamına gelmez. Aynı zamanda bu görevlerde de kullanılabilir. Edatlar soyut anlamlı birimlerdir. Tamamen anlamsız değillerdir. Dilbilgiselleşmeleri süresince anlam alanlarında daralma ve kayıplar yaşayarak bağlandığı birimle birlikte anlam ifade etmeye başlasalar da bu onların tamamen anlamsız birimler olduğunu göstermez. Kendinden önceki birime anlamsal olarak her zaman biçimsel olarak ise çoğu zaman bağımlı birimlerdir. Edatlar hiçbir çekim ekiyle genişlemezler. Bağımlı olduğu birimle diğer birimler arasında anlamsal ilişkiler kurarlar. Fiile doğrudan değil, bağımlı olduğu birimle birlikte bağlanırlar.

Yukarıdaki özellikler araştırmacılar arasında kabul gören, tartışmasız olan özelliklerdir. Ancak burada şöyle bir problem ortaya çıkar; edatların hiçbir ekle genişlemedikleri tartışmasız kabul edilen bir durum olmasına rağmen bu şekil kullanımların var olmasıdır. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, edatlar hiçbir ek almayan yapılar olmasına rağmen aslında edat olan, ama ek alan yapıların bulunmasıdır. Bu durumda bu yapılar ne deneceği, bu yapıların hangi dilbilgisi kategorisine dahil edileceği, kavram alanının ne olacağı şimdiye kadar tartışılan, ancak çözüm bulunamayan problemlerdir.

⁷ Türk dili çalışmalarıyla ilgili problemler bunlarla sınırlı değildir (bk. Kerimoğlu, 2021).

⁸ Dilbilgiselleşme söylem yapıda başlayıp, sıfır birime doğru ilerleyen çok yönlü ve kapsamlı birçok ilişki açısından oluşan bir süreç olduğundan özellikleri bu çalışmada söz edilenden çok daha fazladır (bk. Can, 2017, 2018, 2019, 2021, 2022).

⁹ Bu çalışmada Kutadgu Bilig'deki ikincil edat yapıları ilk ölçeğe göre değerlendirildiğinden ikinci ölçeğin özelliklerine değinilmemiştir (bk. Can, 2021).

Edatlarla ilgili yukarıdaki problemlere çözüm getiren, birinci edat dilbilgiselleşme ölçeğidir. Bu durumda tekrar birinci ölçeğe dönmek gerekir. Dil sisteminde en bağımsız birimler olan isim ya da fiiller dilbilgiselleşme sürecine girerek zamir, sıfat, zarf gibi farklı görevlerde kullanılmaya başlanır. Bu kanalda birim kullanıldığı görevler sebebiyle ismin yerini tutar, ismi, sıfatı, zarfı, fiili niteler ve tüm bu görevlerinde aynı zamanda başka eklerle de genişler. Birimin ölçekte edatlaşmadan önceki en önemli derecesi burada görülür. Çünkü birim, bu kullanımlarından hemen sonra da birdenbire edatlaşmaz. Bir ara aşamaya daha ihtiyaç duyar. Bu ara aşama bir yandan başka eklerle çekime girmeye devam ettiği bir yandan da artık kendinden önceki birime hem biçimsel hem de anlamsal olarak bağlanmaya başladığı aşamadır. Literatürde problemli olan ve çözüm bekleyen kullanımları açıklayan da işte bu aşamadır. Bu kanalda birim zamir, sıfat, zarf görevleriyle edat görevi arasındaki özellikleri gösterir. Edat gibidir, çünkü artık kendinden önceki birime bağlanmaya başlamıştır. Bununla birlikte edat gibi de değildir, çünkü edatların en belirgin özelliği olan başka eklerle çekime girmeme özelliğine aykırı davranarak başka eklerle çekime girmeye devam etmiştir. Her iki kategori arası özellikleri göstermesiyle birlikte gelişimin soldan sağa olması ve edat kategorisine daha yakın olması sebebiyle bu aşama *ikincil edat* aşamasıdır¹⁰. Tüm bunlara göre ikincil edatların ve edatların oluşumu *karşı* birimine göre aşağıdaki cümlelerle şu şekilde örneklendirilebilir:

- Karşısındakini* susturmayı çok iyi biliyor.
- Mete okula giderken *karşı* caddeyi kullanmak zorunda kalmıştı.
- Ayşe annesinin itirazlarına *karşı* çıktı.
- Senin karşı*nda çocuk olmadığını hatırlatmak isterim.
- Ali *bana karşı* tavrını hiçbir zaman değiştirmede, hep yanımda oldu.

Birinci cümlede birim zamir görevinde ve isim çekimindedir. İkinci cümlede sıfat, üçüncü cümlede zarftır. Dördüncü cümle kullanımında yine isim çekimine girmiş, ancak isim çekimiyle birlikte kendinden önceki birime hem biçim hem de anlamsal olarak bağlanmıştır. Böylece birim dilbilgisel derecesinin artmasıyla bağımlı bir yapı haline gelerek ikincil edat görevinde kullanılmıştır. Son cümlede ise birim yine kendinden önceki yapıya bağlıdır, fakat burada bağımlık derecesi daha çok artarak edat göreviyle ortaya çıkmıştır. Edat görevinde ikincil edat görevinden farklı olarak hiçbir ekle çekime girmemiştir.

2. Kutadgu Bilig’de İkincil Edatlar

Kutadgu Bilig İslami Orta Asya Türk dili tarihi ve edebiyatının en önemli eserlerindedir. Yusuf Has Hacib tarafından 11. yüzyılda mesnevi tarzında kaleme alınmış manzum bir eserdir. Aruzun *faülün, faülün, faülün, faül* kalıbında yazılmış, 6645 beyitten oluşmuştur. Kelime dizilimi açısından “mutlu olma bilgisi” anlamına gelen Kutadgu Bilig, konu itibariyle kişiye her iki dünyada da mutlu olmak için ne yapılması gerektiğini anlatmak amacıyla oluşturulmuştur. Bu çerçevede soyut kavramların kişileştirilmesiyle alegorik bir yapı elde edilmiştir. Bu kişiler, Ay Toldı, Kün Togdı, Ogdurmuş ve Ögdilmiş’tir. Kün Togdı hükümdardır; töreyi simgeler. Ay Toldı vezirdir, kutu, saadeti; Ögdilmiş vezirin oğludur, ukuşu akı; Ogdurmuş vezirin oğlunun akrabasıdır, akıbeti, hayatın sonunu, temsil etmektedir. Bu dört kişinin karşılıklı konuşması eserin büyük bir bölümünü oluşturur. Eser Allah’a, peygambere ve dört sahabeye övgüyle başlar, bahar tasviriyle devam eder. Evren ve gezegenle ilgili bilgiler; bilgi, dil, iyilik, aklın erdemi ve önemi; kitap adının anlamının açıklanması konularıyla sürer. Tüm bu giriş niteliğindeki mevzulardan sonra eserin asıl konusunu oluşturan dört kişinin karşılıklı konuşmasına dayanan bölümlere geçilmiş olur. Kutadgu Bilig’in şu zamana kadar üç nüshası bilinmektedir. Bunlardan ikisi Arap harfleriyle biri ise Uygur harfleriyle yazılmıştır. Mısır ve Fergana nüshaları Arap, Herat nüshası Uygur harflidir.

Kutadgu Bilig’de ikincil edat kullanımları şu şekildedir:

2.1. *adın* ‘-dAn başka’ ‘ayrı’ ‘başka’.

ay erklig uğan meñü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at

“Ey her şeye gücü yeten, kadir ve başkasına ihtiyacı olmayan ebedi Tanrı, bu ad senden başkasına yakışmaz” (006).

Birim, kendinden önceki ‘sen’ birimine hem anlamsal hem de biçimsel açıdan bağlıdır. Bu özelliğiyle tam bir edat gibi görünür. Ancak kendisinin +*ka* yönelme durum ekiyle çekime girmiş olması edat olarak değerlendirilmesini engeller. Yukarıda da belirtildiği üzere edatlar hiçbir ekle çekime girmeyen yapılardır. Birimin edat olarak yanındaki birime bağlanırken aynı zamanda kendisinin yönelme durum ekini alması önceki kullanımları olan sıfat, zamir ve zarf sınıf özelliklerini hâlâ devam ettirdiğini gösterir. Bu nedenle *adın*, buradaki ve benzeri kullanımlarında sıfat, zarf, zamir kategorileriyle edat kategorisi arasında yer alan ikincil edat kategorisindedir.

2.2. *basa* ‘sonra’ ‘-DAn sonra’.

bularda basası kör ortu kişi / bu ortu kılumaz bu baylar işi

“Bunlardan sonra orta hâlli insanlar gelir; orta hâlliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar” (5562).

Kendinden önceki birime +*da* bulunma durum ekiyle birlikte anlamsal olarak da bağlı olan *basa*, üçüncü tekil kişi iyelik +*sı* ekiyle genişlemiştir. Bundan dolayı birim edat değil, ikincil edattır.

2. 3. *naru* ‘-DAn sonra’ ‘-DAn başka’.

¹⁰ İkincil edatların çalışmalarda nasıl ve ne şekilde değerlendirildiği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Can 2017, 2018, 2019).

köni sözlediñ söz bütünlük bu ol / muniñda narukı neçe egri yol

“Doğru söyledin, hakikat budur; bundan başkası hep eğri yoldur.” (4876)

Birimin *mu* birimine anlamsal ve biçimsel düzeyde bağlı olmasının yanı sıra *+kı* aitlik ekiyle isim çekimine girmesi ikincil edat yapısında olduğunu göstermektedir.

2. 4. *oza* ‘-DAn önce’ ‘-DAn evvel’.

bitip kodmasa erdi bilge büğü / biziñde ozakıg kim erdi tigü

“Âlim ve hâkimler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvelkileri gelenlerden kim bahsedebilirdi.” (2699)

Bağlı olduğu *biz* zamirine bu bağlılığı anlam ve biçim düzeyinde olan *oza*, aitlik eki *+kı* ve belirtme durum eki *+g* ile genişleyerek ikincil edat görevinde yer almaktadır.

2. 5. *oşşag* ‘benzer’ ‘gibi’.

anıñ oşşagı yok azu meñzeği / neteglikke yetmez halâyık ögi

“Onun eşi yahut benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlûkların aklı ermez.” (16)

Yapı, tam bir edat gibi kendinden önceki zamire biçim ve anlam seviyesinde bağlıdır, ancak kendisinin üçüncü tekil kişi iyelik eki *+ı* ekiyle genişlemiş olması henüz edat kategorisinde değil, edattan önceki ikincil edat kategorisinde olduğunu göstermektedir.

2. 6. *öñ* ‘-nIn önünde’ ‘ön tarafında’.

melikniñ öñinde okımış munı / bu tawğaç kara buğra hanlar hanı

“Bunu hükümdarın önünde okumuş; hanlar hanı Tabğaç Buğra.” (0060)

Birim, üçüncü tekil kişi iyelik ve bulunma durum ekiyle isim çekimindedir. Aynı zamanda *melik* ismine anlam ve ilgi durum ekiyle de biçim olarak bağlı olması nedeniyle ikincil edat görevindedir.

2. 7. *teg* ‘gibi’ ‘benzer’.

telim yélke bérđi séni teglerig / keçürdi ilig teg telim beglerig

“O senin gibileri birçok insanları yele verdi; hükümdar gibi birçok beyleri gördü-geçirdi.” (6123)

Bu örnekte *teg* hem edat hem de ikincil edat kullanımlarında görülür. Birimin dilbilgisi derece ve işlevi değişse de önceki derece ve işlevlerinde kullanılmaya devam edilir. Burada olduğu gibi birimin artık edatlaşması demek edat olmadan önceki görevlerinin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Bu dilbilgiselleşmenin önemli özelliklerindedir. Birinci mısradaki kendinden önceki birime bağlı olması, kendisinin de çokluk ve belirtme durum ekiyle çekime girmesi dolayısıyla ikincil edattır. İkinci mısradaki ise *ilig* birimine biçim olarak değil, anlam olarak bağlıdır, kendisi de hiçbir ekle genişlemediğinden edattır.

2. 8. *utru* ‘karşı’ ‘ön’.

kişi utruki aşka sunma elig / özün utruki aş yéğil ay silig

“Başkalarının önündeki yemeğe el uzatma; ey temiz kalpli insan, kendi önündeki yemeği ye.” (4130).

Birim her iki mısradaki da ikincil edat görevindedir. İlk mısradaki aitlik ekiyle genişlemiş, *kişi* ismine sadece anlam olarak bağlanmıştır. İkinci mısradaki aynı şekilde aitlik ekiyle genişlemiş, *öz* zamirine anlamla birlikte biçim olarak da bağlanmıştır.

Sonuç

Dil, insanlık tarihi boyunca gerek dolaylı gerekse doğrudan insanlığın her zaman merak ettiği, anlamaya uğraştığı, hakkında sorular sorup cevaplar bulmaya çalıştığı bir olgu olmuştur. Birçok boyuttan ve farklı açılardan yapılan gözlem, araştırma ve incelemeler beraberinde çeşitli problemleri de getirmiştir. Problemlere hem kendi döneminde hem daha sonra hem de günümüz itibarıyla çözüm bulunmaya çalışılmış; bir kısmı çözülmüş, bir kısmı ise hala çözüm beklemektedir. Bu bağlamda Türk dili çalışmalarında problemleri olan ve çözüm bekleyen önemli konulardan biri edatlardır. Bu çalışmada edat konusunun problemleri işlenmiş, alan yazında şimdiye kadar çözüm getirilemeyen, edat benzeri olarak nitelendirilen yapıların ayrı bir sözcük türü, terim ve kavram alanı olarak ele alınması gereken *ikincil edat* kategorisi adı altında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna dilbilgiselleşme çerçevesinde varılmıştır. Buna göre ikincil edat yapıları Türk dilinin önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig’de incelenmiş, ikincil edat oluşumunun ilk ölçüğüne göre *adin, basa, naru, oza, oşşag, öñ, teg, utru* birimlerinin ikincil edat kullanımları belirlenmiştir. Bu sekiz birim bir taraftan isim çekimine girmeye devam etmeleri neticesinde farklı isim çekim ekleriyle çekimlenirken, diğer taraftan kendinden önceki birime anlam ve biçimsel olarak bağlanmış, böylelikle ikincil edat görevinde kullanılmıştır.

Kaynakça

- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, R.R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Benveniste, E. (1995). *Genel Dilbilim Sorunları* (E. Öztokat, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Can, M. (2017). Dilbilgiselleşme ve edat kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 37-67.
- Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uyurca Edatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

- Can, M. (2019). Dilbilgiselleşme ve ikincil edat kavramı. F. Ağca, A. Koç (Ed.), *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* içinde (s. 371-381). Eskişehir: Esogü Basımevi.
- Can, M. (2021). Dilbilgiselleşme ve bağlaç yapısından edat yapısına dilbilgiselleşme süreci. N. Ergün, K. Üstün (Ed.), *Hacettepe Türkoloji 50. Yıl Armağanı* içinde (s. 151-167). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Can, M. (2022). Dilbilgiselleşme çerçevesinde Yunus Emre’de bir metaforu. C. Vatandaş, H. Kaya, F. Ege, M. Can, Y. Çağlar (Ed.), *Yunus Emre Hayatı-Düşünceleri-Eserleri* içinde (s. 141-157). Ankara: TBMM Basımevi.
- Erdal, M. (2023). Edat terimi üzerine. L. Karahan, H. Yıldız (Ed.), *Doğumunun 80. Yılında Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* içinde (s. 405-413). Ankara: TDK Yayınları.
- Givón, T. (1979). *On Understanding Grammar. (Perspectives in Neurolinguistics and Psycholinguistics)*. New York etc.: Academic Press.
- Gökdayı, H. (2010). Türkiye Türkçesinde öbekler. *Turkish Studies*, 5(3), 1297-1319.
- Hacib, Y. Has. (2008). *Kutadgu Bilig* (çev. R. R. Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Karahan, L. (2014). Terimlerde kapsam sorunu: “zarf” örneği. H. Şahin, İ. Karahancı (Ed.), *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* içinde (s. 931-937). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınevi.
- Kerimoğlu, C. (2021). *Sorularla Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimindeki Tartışmalar Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on Grammaticalization (3rd edition, draft version)*. Berlin: Language Science Press.
- Pinker, S. (2013). *So How Does the Mind Work. Language, Cognition and Human Nature, Selected Articles*. New York: Oxford University Press.
- Pinker, S. (2018). *Dil İlgüdü, Zihin Dili Nasıl Meydana Getirir* (çev. F. İlgün). İstanbul: Bilge Kültür – Sanat Yayınları.
- Pinker, S. (2020). *Zihin Nasıl Çalışır* (S. Gürses, Çev.). İstanbul: Alfa Bilim Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- Linguistics as a window to understanding the brain. (2023, 3 Mayıs). Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=Q-B_ONJIE&t=213s.